

СЛОВОТВІРНА СИСТЕМА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: ЛІНГВІСТИЧНИЙ І МЕТОДИЧНИЙ АСПЕКТИ

Кулик О.Д.

Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди

У статті розглянуто поняття «система», «система мови», «словотвірна система»; окреслено особливості засвоєння словотвірної системи української мови учнями основної школи; доведено, що підвищений інтерес методистів до словотвірної системи української мови є науково обґрунтованим, адже словотвір є тим особливим механізмом, який постійно утворює нові слова і забезпечує чисельне зростання та якісні зміни в словниковому складі мови. Таким чином, у методичному аспекті словотвір є базою для системного засвоєння лексики, причому свідомим шляхом, який передбачає розуміння не тільки змісту, а й форми.
Ключові слова: словотвірна система, система вправ, українська мова, школярі.

Постановка проблеми. Вивчення системи словотворення має важливе значення для загальнолінгвістичної компетенції школярів, оскільки значною мірою сприяє підвищенню їхньої орфографічної грамотності, ознайомлює із основними способами номінації, із особливостями словотворення, що впливає на активний словниковий запас учнів, а вміння визначати значення словотвірних морфем орієнтує їх на засвоєння граматичної системи мови в цілому. «Вивчення словотворення переконує учнів у тому, що структура слова підпорядкована певним закономірностям, що між одиницями різних рівнів мови – фонетичними, лексичними і граматичними – існує тісний взаємозв'язок, дозволяючи тим самим глибше усвідомити граматичну будову мови» [6, с. 106].

Словотвір – один із найскладніших для засвоєння розділів мовознавства. До того ж, як засвідчує практика, учні, навіть після його вивчення, припускаються багатьох помилок (часто доволі безглуздих!). Основні з них полягають у невмінні правильно визначати твірне слово для похідного, сплутуванні твірної основи з основою слова, у нерозрізненні словотвірних формантів і морфем у складі слова тощо.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Лінгвістичні й методичні проблеми вивчення словотворення в школі були й залишаються об'єктом дослідження багатьох вітчизняних та зарубіжних науковців і практиків (О. Біляєв, В. Горяний, В. Горпинич, Н. Грипас, С. Караман, І. Ковалик, М. Криськів, В. Мельничайко, І. Олійник, М. Пентлюк, Г. Передрій, М. Плющ, Л. Симоненкова, С. Чавдаров, М. Шанський та ін.).

Така увага вчених до означеної проблеми пояснюється тим, що словотворення відіграє неабияку роль у розвитку мовної компетентності та мовленнєвої комунікації учнів. На жаль, методична наука порівняно недавно почала звертати належну увагу на використання учнями набутих словотвірних знань і вмінь в комунікативних цілях. Адже загальновідомо, що переважна більшість школярів нездатна активно поповнювати лексичний запас, використовуючи засвоєні українські моделі; у їхньому мовленні поширені словотвірні помилки, рідко використовуються емотивні лексеми, слова суб'єктивної оцінки, побудовані за українськими словотвірними нормами. Очевидно, технологія вивчення системи сло-

вотворення в загальноосвітній школі потребує вдосконалення.

Виокремлення не вирішених раніше частин проблеми. Набуття навичок словотворення – один із аспектів розвитку мовної особистості. Це складний і багатогранний процес, адже учні не відразу оволодівають граматичним ладом мовлення, складниками слів, словозміною й словотворенням. На різних рівнях розвитку мовної особистості одні елементи мови виявляються вже повністю засвоєними, а інші – лише частково.

У шкільній практиці пропедевтичне ознайомлення з елементами морфеміки й словотвору передбачено в початковій школі (учні навчаються добирати й утворювати споріднені слова, вивчають у слові всі значущі частини); розділ «Будова слова» вивчається в 5-му класі, а «Словотвір» – у 6 класі разом із вивченням орфографії (учні розширюють знання про значущі частини слова, поглиблюють знання про різновиди морфологічного способу творення слів, ознайомлюються з неморфологічними способами словотвору, навчаються розрізняти форми одного й того ж слова від новоутворених, оволодівають уміннями аналізувати слова за морфемним складом); у 7-9 класах робота з морфеміки й словотвору продовжується у зв'язку з вивченням програмового матеріалу з морфології й синтаксису. Усе вищезазначене свідчить про складну й напружену діяльність вчителя-словесника в процесі засвоєння словотвірної системи української мови учнями основної школи.

Для нашого дослідження «Мовленнєвий розвиток учнів основної школи в процесі засвоєння словотвірної системи української мови» важливим є з'ясування коректності понятійно-категоріального апарату, який не тільки визначає правильність побудови певних суджень, умовиводів, концепцій, теорій, але й забезпечує розуміння, доречність і доцільність певної діяльності та усвідомлення її наслідків. Саме це і є метою пропонованої розвідки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Передовсім розглянемо поняття «система». Одинадцяти томний «Словник української мови» подає таке визначення: 1. Порядок, зумовлений правильним, плановим розташуванням та взаємним зв'язком частин чого-небудь. 2. Класифікація. 3. Сукупність яких-небудь елементів, одиниць, частин, об'єднаних за спільною ознакою, призначенням. 4. Сукупність принципів, які

є основою певного вчення. 5. Будова, структура, що становить єдність закономірно розташованих та функціонуючих частин [8]. Узагальнюючи, можемо констатувати, що всі елементи системи «працюють» заради єдиної мети.

Однак не кожна сукупність елементів, одиниць, частин може розглядатися як система. Наприклад, складені до купи деталі автомобіля: всі елементи взаємозалежні, але це не система «автомобіль», так само, як і зібраний з деталей автомобіль не є системою доти, доки не почне працювати.

Центральною, ключовою й найважливішою ознакою системи є її дієвість, тому на сьогодні актуальним є більш коректне визначення системи – це множина взаємопов'язаних елементів, що взаємодіють як єдине ціле. Результат системи визначається як продукт взаємодії її частин (компонентів) (наприклад, властивість автомобіля як системи здійснювати перевезення пасажирів і вантажів).

З огляду на вищезазначене можемо визначити чинники, які характеризують систему: 1) цілісність (тобто властивості системи не дорівнюють сумі властивостей її складових); 2) залежність кожного елемента, одиниці, частини від її місця й функцій у середині системи; 3) структурність (можливість опису статичного стану системи через установаження її структури, розміщення частин системи в просторі й часі та фіксацію зв'язків і відношень цих частин); 4) взаємозалежність систем (можливість відмежувати одну систему від інших); 5) ієрархічність (можливість упорядкованого поділу системи на частини, підсистеми й елементи) [10, с. 11].

Ураховуючи вищезазначені чинники, розглянемо поняття «система мови». Система мови, за визначенням О.О. Селіванової, абстрагована від реальної мовленнєвої діяльності ієрархічна організація мовної компетенції, що складається з інваріантних одиниць, структурована на підставі синтагматичних, парадигматичних й епідигматичних зв'язків на всіх мовних рівнях і служить для реалізації номінативної, комунікативної, пізнавальної, фактичної, конативної, волюнтаривної, акумулятивної, трансляторної, емотивної й інших функцій [7, с. 551].

Словотворення, з одного боку, входить в систему мови, а з іншого – саме становить систему. У лінгвістиці немає єдиного погляду на поняття «словотвірна система». Науковці стверджують, що система словотворення – це: 1) сукупність словотвірних типів і гнізд [5, с. 95]; 2) система дериватів, що характеризуються словотвірною формою (сполучення твірної основи і дериватора) та словотвірним значенням [9, с. 14]; 3) словотвірна структура мотивованої лексичної одиниці, словотвірний тип і словотвірне гніздо [2, с. 58]; 4) словотвірні класи, категорії, розряди, типи, деривати [3, с. 35].

З огляду на низку дискусійних питань у межах розуміння словотвірної системи, поняттєво-категоріальний апарат словотвору був остаточно сформований лише в кінці 90-х рр. ХХ ст., а термінологія уніфікована на початку ХХІ ст.

На думку сучасних лінгвістів, словотвірна система – це організована сукупність пов'язаних між собою різних підсистем. Вона являє собою сукупність взаємопов'язаних елементів (одиниць),

організованих певними типами відношень. До її складу входять *найпростіші одиниці* (морфемі й композиції морфем – похідні слова) та *більш складні* – комплексні – одиниці (словотвірні пари, словотвірні типи, словотвірні категорії, словотвірні ланцюжки, словотвірні синтагми, словотвірні гнізда, словотвірні парадигми) [1, с. 59].

Спробуємо розібратися в термінології, що обслуговує сферу словотворення сучасної української мови, та продемонструвати її практичне застосування (на прикладі іменника, що означає професію чи рід діяльності).

Основною одиницею словотвірної системи є твірне, чи мотивоване слово, слово-дериват, наприклад: *робітник*.

Більшою й структурно складнішою одиницею словотвірної системи є *словотвірна пара* – два спільнокореневих слова, що перебувають у відношенні словотвірної мотивації, тобто словотвірну пару складають твірне й похідне слово (це найменша ланка словотвірної системи): *робітник – робітниця*.

Словотвірні пари з тотожними структурними й семантичними відношеннями формують *словотвірний тип*. Термін «словотвірний тип» означає не сукупність словотвірних пар, а схему побудови слів певної частини мови, абстраговану від конкретних лексичних одиниць, що характеризуються: а) спільністю частин мови мотивуючих слів; б) тотожним у матеріальному й семантичному відношенні формантом (морфема чи інші словотвірні засоби): *словотвірний тип «професія», «рід діяльності» із суфіксом -ник: робітник (постачальник, уболівальник)*.

Словотвірна категорія формується сукупністю словотвірних типів на основі їхнього спільного словотвірного значення при різних словотвірних формантах (абстрактніше і складніше явище, ніж словотвірний тип): *словотвірна категорія «професія», «рід діяльності» (включає словотвірні типи із суфіксами -ник: постачальник, уболівальник; -ель: учитель, вихователь; -ист: таксист, турист; -ач: перекладач, викладач; -щик: барабанщик, гонщик; -ець: охоронець, олімпієць; -ень: учень; -ак: співак та ін.)*.

Словотвірний ланцюжок – це ряд спільнокореневих слів (щонайменше трьох), які перебувають у відношенні послідовної мотивованості. Початковою, вихідною ланкою ланцюжка є немотивоване слово. В українській мові словотвірні ланцюжки мають кілька ступенів: *робити (твірне, немотивоване слово) – робота (I ступінь) – робітник (II ступінь) – робітниця (III ступінь)*.

Словотвірна синтагма – це словотвірна пара словотвірного ланцюжка з послідовною похідністю, компоненти якої належать до різних словотвірних тактів (фактично словотвірний ланцюжок складається зі словотвірних синтагм): *робити – робота; робота – робітник; робітник – робітниця*.

Словотвірне гніздо – сукупність усіх спільнокореневих похідних, розташованих відповідно до їхньої словотвірної мотивації (схема 1) і так далі.

Словотвірна парадигма – сукупність похідних одного словотвірного акту зі спільною твірною основою (коли від одного твірного слова утворюється кілька похідних, які не пов'язані між собою відношенням мотиваційної залежності

ті й знаходяться в одному словотвірному такті). Слова, розташовані по вертикалі в одному ряду словотвірного гнізда, мають спільне твірне слово й складають словотвірну парадигму [5, с. 96].

Схема 1

Твірне слово	I ступінь	II ступінь	III ступінь
робити	→ робота	→ робіт-ник	→ робітниця
			→ робітнючка
			→ домробіт-ниця
		→ робочий	→ неробочий
		→ безро-бітний	→ безробіття
		→ робо-то-давець	
		→ виконроб	
→ вироб-ти	→ вироб-тися	→ вироблю-ватися	

Системне вивчення словотвору передбачає розгляд способів творення слів, їхньої побудови з урахуванням належності до частин мови, характеру твірної основи та тих звукових змін, які властиві сучасній мові.

Знання про способи словотворення учні отримують під час вивчення розділів «Будова слова», «Словотвір», а засвоєння словотвірної системи української мови відбувається в процесі засвоєння морфології й синтаксису. Хоча термінологія (адаптована для учнів основної школи) й теоретичні відомості у формі визначень, правил, пам'яток, таблиць, що подаються в підручниках, повною мірою відповідають навчальній програмі, школярі зазнають труднощів під час виконання практичних завдань. На нашу думку, допомогти подолати ці труднощі може тільки свідомий, системний і творчий підхід учителя до створення системи вправ, яка потребує, передовсім, деталь-ного планування.

Ми розробили план, який, на нашу думку, дасть можливість створити дієву й ефективну систему вправ, спрямовану не тільки на засвоєння словотвірної системи української мови учнями основної школи, а й на їхній мовленнєвий розвиток. Наприклад, під час вивчення школярами морфології система вправ, окрім традиційно пропонованих у підручнику з української мови, повинна охоплювати нижчезазначені теми й підтеми.

Тема: СЛОВОТВІР ІМЕННИКІВ

1. Словотвір іменників з конкретним значенням

- 1.1. Назви людей за національністю і територіальною ознакою.
- 1.2. Назви людей за професією чи родом діяльності.
- 1.3. Характеристики людини як носія певної процесуальної ознаки.
- 1.4. На позначення істоти за ознакою недорослості.
- 1.5. Назви самиць тварин чи птахів.
- 1.6. Назви м'яса тварин, птахів, риби.
- 1.7. Назви страв, посуду.
- 1.8. Назви рослин, їхньої сукупності чи частин.
- 1.9. Назви технічних засобів, приладів, інструментів.

1.10. Назви збірних та одиничних предметів.

2. Словотвір іменників

з абстрактним значенням

- 2.1. Назви абстрактних дій і процесів.
- 2.2. Назви абстрактних ознак.
- 2.3. Абстрактні іменники з суфіксами -ств-, -изм / -ізм.

3. Словотвір іменників

з емоційно-експресивною оцінкою

- 3.1. Зі зменшено-пестливими значеннями.
- 3.2. Зі значенням збільшення, згрубілості.
- 3.3. Зі зневажливими значеннями.
- 3.4. Власних назв з емоційно-оцінними суфіксами.
4. Словотвір складних іменників
 - 4.1. Способом словоскладання.
 - 4.2. Способом складання з іншомовними компонентами.
 - 4.3. Складні суфіксальні утворення.
 - 4.4. Складні іменники з нульовим суфіксом.

СЛОВОТВІР ПРИКМЕТНИКІВ

5. Суфіксальний словотвір прикметників

- 5.1. Прикметники, що означають приналежність будь-чому.
- 5.2. Прикметники, що означають приналежність людині чи тварині.
- 5.3. Прикметники зі значенням приналежності групі людей чи галузі їхньої діяльності.
- 5.4. Прикметники зі значенням приналежності до географічного об'єкта чи місця діяльності людини.
- 5.5. Прикметники зі значенням «зроблений з чого-небудь».
- 5.6. Прикметники, що означають міру вияву ознаки.
- 5.7. Прикметники зі значенням схильності до чогось.
- 5.8. Прикметники з емоційно-експресивним значенням.

6. Префіксально-суфіксальний

і префіксальний словотвір прикметників

- 6.1. Прикметники з просторовим значенням.
- 6.2. Прикметники з часовим значенням.
- 6.3. Прикметники зі значенням відсутності ознаки.
- 6.4. Прикметники зі значенням протилежності ознаки.
- 6.5. Прикметники зі значенням найвищого вияву ступеня ознаки.

7. Словотвір складних прикметників

- 7.1. Словотвір прикметників способом осново-та словоскладання.
- 7.2. Словотвір афіксальних прикметників.
- 7.3. Словотвір прикметників з нульовим суфіксом.

СЛОВОТВІР ДІЄСЛІВ

8. Суфіксальний словотвір дієслів

- 8.1. Словотвір дієслів на позначення набуття, становлення ознаки.
- 8.2. Словотвір дієслів на позначення наділення ознакою.
- 8.3. Словотвір дієслів на позначення вияву ознаки.
- 8.4. Словотвір дієслів на позначення дії.
- 8.5. Словотвір дієслів на позначення дії, що має відношення до предмета чи поняття, явища.

8.6. Словотвір дієслів на позначення кількаразового повторення звука.

8.7. Словотвір дієслів на позначення одноразовості, раптовості дії.

9. Префіксальний словотвір дієслів

9.1. Словотвір дієслів на позначення руху.

9.2. Словотвір дієслів з кількісним і часовим значенням.

СЛОВТВІР ПРИСЛІВНИКІВ

10. Словотвір якісних прислівників

10.1. Словотвір прислівників на позначення якісної характеристики дії чи предмета.

10.2. Словотвір прислівників із кількісним значенням.

11. Словотвір обставинних прислівників

11.1. Словотвір прислівників на позначення часу.

11.2. Словотвір прислівників на позначення місця.

Висновки і пропозиції. Отже, для того, щоб школярі навчилися не тільки членувати слова за морфемним складом, а й визначати від якого слова або від якої основи і як утворилося те чи інше слово, який смисловий відтінок вносять у його зміст суфікс, префікс; аналізувати й синтезувати конкретні мовні явища; легко впізнати морфологічні явища (тому що морфема за-

звичай співвідноситься з певною частиною мови), уникати помилок у словотвірній структурі слів, опанувати словотвірні норми літературної мови; усвідомлено сприймати процеси формотворення і словозміни, важливі для граматичної системи української мови, вважаємо за необхідне створити систему вправ, яка б забезпечила якісне засвоєння словотвірної системи української мови.

Для цього будемо послуговуватися визначенням, усталеним у сучасній лінгвістиці, згідно з яким словотвірна система – це сукупність взаємопов'язаних елементів (одиниць), організованих певними типами відношень.

У межах запропонованої статті ми дозволили собі вийти за межі шкільного поняттєво-термінологічного апарату, однак, оскільки укладачі шкільних підручників з української мови адаптують для учнів термінологію, а не зміст матеріалу, вважаємо за необхідне в процесі створення системи вправ за окресленим планом охопити засвоєння учнями основної школи і найпростіших, і комплексних одиниць словотвірної системи української мови.

Перспективи подальших пошуків у напрямку дослідження полягають у проведенні науково-дослідної роботи з метою створення експериментальної методики мовленнєвого розвитку учнів основної школи засобами словотворення.

Список літератури:

1. Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія / Горпинич В.О. – К.: Вища школа, 1999. – 207 с.
2. Джамбазов П. Словообразовательная подсистема языка и ее основные единицы: (по наблюдениям над русским языком) / П. Джамбазов // Славистичны проучвания: сборник в чест. на VIII Международен славистичен конгрес. – Велико Тырново, 1978. – С. 497–502.
3. Ковалик І. Вчення про словотвір / Ковалик І. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1961. – 78 с.
4. Кулик О.Д. Мовна й мовленнєва особистість: проблема дефініцій / О.Д. Кулик, І.В. Рубан // Теоретична й дидактична філологія: збірник наукових праць. – Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич. – Вип. 17. – С. 76–89.
5. Кулик О.Д. Українська лінгвістика: [навчально-методичний посібник] / Кулик О.Д., Овсієнко Л.М., Кардаш Л.В. – К.: Міленіум, 2013. – 261 с.
6. Мельничайко В.Я. Типові помилки у проведенні словотвірного аналізу / В.Я. Мельничайко, М.Й. Криськів // Наукові записки. Серія: педагогіка. – 2015. – № 2. – С. 102–107.
7. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: Термінологічна енциклопедія / Селіванова О.О. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.
8. Словник української мови: в 11 т. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrlit.org/slovnyk/slovnyk_ukrainskoi_movy_v_11_tomakh
9. Словотвір сучасної української літературної мови: монографія / [І.І. Ковалик, Л.О. Родніна, А.П. Грищенко, Л.А. Юрчук та ін.]; за ред. М.А. Жовтобрюха. – К.: Наукова думка, 1979. – 407 с.
10. Соловьев В.С. Теория организации / Соловьев В.С. – Новосибирск: СибАГС, 2009. – 20 с.

Кулик Е.Д.

Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди

СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ СИСТЕМА УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА: ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ И МЕТОДИЧЕСКИЙ АСПЕКТЫ

Аннотация

В статье рассмотрены понятия «система», «система языка», «словообразовательная система»; обозначены особенности усвоения словообразовательной системы украинского языка учащимися основной школы; доказано, что повышенный интерес методистов к словообразовательной системы украинского языка является научно обоснованным, ведь словообразование является тем особым механизмом, который постоянно создает новые слова и обеспечивает количественный рост и качественные изменения в словарном составе языка. Таким образом, в методическом аспекте словообразование является базой для системного усвоения лексики, причем сознательным путем, который предполагает понимание не только содержания, но и формы.

Ключевые слова: словообразовательная система, система упражнений, украинский язык, школьники.

Kulyk O.D.

Pereiaslav-Khmelnytskyi state higher pedagogical Grygorii Skovoroda University

THE WORDBUILDING SYSTEM OF THE UKRAINIAN LANGUAGE: LINGUISTIC AND METHODOLOGICAL ASPECTS

Summary

The article reveals the terms «system», «the language system», «the wordbuilding system»; the peculiarities of mastering the wordbuilding system of the Ukrainian language by the pupils of general school are traced in the article; it was proved, the uncreased interest of methodologists to the wordbuilding system of the Ukrainian language is scientifically proved, as the wordbuilding is a special mechanism, that constantly develops new words and ensures numeral growth and qualitative changes in the language lexis. In this way the wordbuilding process from the methodological point of view is the basis for systematical mastering of lexis, moreover it is a conscious way, which foresees the understanding not only of the content but of the form as well.

Keywords: wordbuilding system, the system of exercises, Ukrainian language, pupils.